

INTELLECTUELE GESCHIEDENIS

e.h. kossmann

Wanneer wij (wat wij als brave burgers eigenlijk zouden behoren te doen) 's avonds voor we ons te ruste begeven, zorgvuldig de balans opmaken van hetgeen wij die dag hebben meegemaakt, dan zijn wij ons er niet van bewust dat wij ons op talloze gebieden van de geschiedenis bewogen hebben. Wij zijn een deel geweest van, ja, wij hebben al is het meestal slechts passief, deelgenomen aan de geschiedenis in haar totaliteit zonder te merken dat elk aspect van onze aandacht door de historici tot object van gespecialiseerd onderzoek is gemaakt. Onze dag was een bijdrage tot het materiaal van de sociale, de economische, de politieke, de psychologische, de culturele, de intellectuele geschiedenis: hij behoort in het dossier van de business history de nationale en internationale geschiedenis de geschiedenis van de massamedia, van de techniek, van de mentaliteiten, van de zeden. Het feit alleen al dat wij een dag hebben geleefd vergroot het aantal gegevens waarover de demografische historicus beschikt. Toch omvat onze avondlijke terugblik, die in al zijn onschuld een historische terugblik is, het ondeelbare geheel van ons leven en hebben al die onderscheidingen die de historische vakwetenschap heeft gemaakt, in onze historische meditatie voor het slapen gaan geen werkelijke betekenis.

Het zou natuurlijk dwaasheid zijn hieruit af te leiden dat ze ook wetenschappelijk zinloos zijn. Maar over wat de zin ervan precies is, bestaat nogal eens misverstand en dat is begrijpelijk genoeg. Misschien is het goed daar zeer in het kort iets over te zeggen. In de eerste plaats dit: de versnippering van de geschiedenisstudie is zonder twijfel een oud verschijnsel: het heeft echter pas een principieel aspect gekregen toen de historici zich in navolging van de sociale wetenschappen met enigszins gezette aandacht gingen bezighouden met de kennisleer van het vak. Er was in de geschiedeniswetenschap altijd een vanzelfsprekende specialisatie geweest die voortkwam uit de bijzondere kennis die een onderzoeker bezat - en dat kan de kennis van een bepaald type documenten of een bepaald type handschriften of een bepaalde in Europa weinig bekende taal zijn. In de negentiende eeuw echter kreeg het specialisme een principiële kleur; het scheen toen niet meer te gaan om de verscheidenheid in de kennis en de vaardigheden van de onderzoekers zelf maar om de verscheidenheid in de methodes van de vakken in hun geheel. In de twintigste eeuw en vooral na 1945 schijnt deze ontwikkeling sterk te zijn versneld en verbreed. Het aantal deelgebieden groeit gestadig en voor elk wordt gezocht naar bevestiging in een eigen doelstelling en een eigen methode.

Historici die werken op een door

hen gekozen en als nieuw voorgesteld terrein en die dat trachten te verheffen tot een met leerstoelen tijdschriften en geheel eigen technieken versierde discipline, hebben de neiging om hun specialiteit tot het centrum te maken van het hele historische bedrijf. Zij moeten dat wegens zakelijke en psychologische redenen ook wel proberen. Om naast alle al bestaande belangen voor een min of meer nieuw belang aandacht en geld te krijgen en om vaak jaren lang met de nodige energie testrijden voor zo'n nieuwigheid, moet een onderzoeker kunnen putten uit een zeer groot reservoir van enthousiasme en om zichzelf en zijn vak te bevestigen en in stand te houden dient hij de mérites ervan breed uit te meten. Zo'n geestdriftige wekt dan soms de schijn- of misschien moet men zeggen: maakt de indruk-zijn preoccupatie hoger te plaatsen dan die van anderen, er de zin en de kern van het hele historische onderzoek in te zien. Hij doet alsof - misschien moet men zeggen: hij meent dat de methode die hij gebruikt de hele wetenschap revolutioneert of dat het object dat hij bestudeert de inhoud van de hele geschiedenis samenvat. Zeker na de Tweede Wereldoorlog is de loop van de wetenschap der geschiedenis vol van zulke pronunciamento's en startsgrepen. Recente voorbeelden zijn de pretenties die sommige beoefenaars van sociale of van econometrische geschiedenis schijnen te bezitten.

Nu is de geschiedenis een zeer oud en mateloos boeiend vak dat door vele en vele duizenden mannen en vrouwen beoefend wordt. Het heeft zich, zoals ook te verwachten viel, zonder enige inspanning bestand getoond tegen de reeksen crises waaraan het naarmen beweerde, bloot stond. De vele copernicaanse wendingen die opeenvolgende generaties meenden te bewerken, hebben het bedrijf in zijn totaliteit veel minder veranderd dan door sommigen bedoeld en ook verwacht werd. Nogmaals dit wekt geen verbazing. De summa van al verworven kennis, de veelheid van probleemstellingen, de door geen enkeling te schatten omvang van de geschiedenis en het geweldige aantal werkzame historici, dit alles maakt het vak tot een gigantisch en zeer gecompliceerd geheel waarvan de aard en het voortbewegingsrythme zelfs niet door een geniale innovator wezenlijk gewijzigd kunnen worden.

De vernieuwingen van de laatste jaren hebben dan ook een totaal andere zin dan sommige vernieuwers zelf eraan geven; zij bewerkten in feite geen omwenteling van de wetenschap maar een uitbreiding ervan, in de breedte en in de diepte. De nieuwe methoden die werden toegepast, vaak op objecten welke nog nauwelijks systematisch

werden onderzocht. bleken ondanks de imperialistische neigingen van sommige van haar verdedigers geen totale revolutie tot stand te brengen; wel echter leverden zij en het is waarlijk niet gering andere gezichtspunten, observatieposten, benaderingswijzen dan de traditionele, zonder deze echter overbodig te maken. Dankzij hun probleemstellingen en methoden ontdekten sommige vernieuwers soms bijna maagdelijk terrein: de kennis die zij daar vergaarden, bleek een kostbare aanvulling op degenen die wij bezaten, een aanvulling waardoor zo gaat dat onze interpretatie van de al beschikbare kennis veranderd werd. De koningen van het deelgebied - de sociale, de econometrische geschiedenis en zoveel andere specialismen - toonden hun nut niet doordat zij erin slaagden hun terrein over het geheel uit te breiden (want dat lukte hun niet) maar omdat door de oogst van hun velden het dieet van hun burens verrijkt werd. Het specialisme heeft nut als dienst aan het geheel dat wij in onze dromerige meditatie 's avonds toch wel terecht beschouwden als de realiteit waarmee wij te maken hebben.

Het aardige van intellectuele geschiedenis is dat dit vak, voorzover de schrijver van dit artikel bekend, geen neiging tot imperialisme vertoont en niets anders wil zijn dan één bepaalde, per definitie beperkte kijk op de wereld van het verleden. Haar beoefenaars hebben er geen behoefte aan te beweren dat het object van hun studie belangrijker is dan dat waar anderen zich mee bezig houden; zij pretenderen evenmin over technieken en methoden te beschikken die universeel toepasbaar en geldig zijn. Intellectuele geschiedenis, schrijft Crane Brinton in zijn verhelderende artikel erover in de International Encyclopedia of the Social Sciences (ed. 1968, VI, 463), "is not to be understood as a kind of master history." Het werk ervan betreft één aspect, een interessant aspect, zonder twijfel, dat niet alleen de moeite van studie waard is maar dat zeker met zorg moet worden onderzocht wanneer men streeft naar een evenwichtige interpretatie van het verleden: geen mens die zichzelf kent, zal echter menen dat deze vorm van historisch onderzoek meer kan leveren dan een beperkte blik op de geschiedenis van één observatiepost uit gericht op één veld van de door ons waargenomen, gigantische en ordeloze realiteit. Geschiedschrijving is altijd ordening. De intellectuele geschiedenis nu probeert op haar wijze een bijdrage te leveren tot die ordening, op verschillende manieren en verschillende niveaus.

De term "intellectuele geschiedenis" wordt in Nederland nog weinig gebruikt. Wij spreken vaker van "geestesgeschiedenis" of "geschiedenis van ideeën" (Geistesgeschichte, Ideengeschichte) en ge-

ven daarmee al aan dat de discipline in Duitsland voor het eerst een enigszins vaste vorm kreeg. Het bezwaar van deze termen is echter dat er de suggestie van iets zeer ijsls en verhevens van uitgaat: en in zekere zin is die suggestie ook niet volkomen misleidend. In haar Duitse versie heeft deze wijze van geschiedenisstudie de neiging tot grote abstractie namelijk niet altijd onderdrukt. Soms zag de Duitse historiografie het trotse leven van de geest zich op een wel zeer hoog, vrij in de lucht zwevend niveau voltrekken, los van het fysieke, materialistische concrete gehaspel dat de mens in zijn dagelijks bestaan belemmert en vernedert. Vooral na 1945 is in Duitsland zelf een vrij scherpe oppositie tegen zulke idealistische opvattingen ontstaan met het resultaat dat een vak dat eens bijna een Duits monopolie leek te worden, daar nu, zo schijnt het, door de historici weinig beoefend en weinig serieus genomen wordt. De Geistesgeschichte in de trant van Friedrich Meinecke, een van de grootmeesters ervan wiens hoofdwerken verschenen in 1907, 1924 en 1936, wordt nu vrij algemeen als verouderd beschouwd omdat ze zich al te ver verwijderd zou hebben van de concrete feiten der sociale en economische geschiedenis - een gevaar overigens waarvan Meinecke zich zeer goed bewust was toen hij, die voor zijn belangstelling geen imperialistische pretenties had, uitdrukkelijk verklaarde dat zijn beschouwingswijze aangevuld moest worden "durch eine realistischere, die die harten sächlichen Notwendigkeiten und Zwangsgewalten des politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Lebens in der Vordergrund rückt."

Er is dus wel iets voor te zeggen om deze studie in het Nederlands niet met zulke aan het Duits ontleende en in onze taal al snel als germanismen gevoelde termen aan te duiden maar de wat zakelijker omschrijving "intellectuele geschiedenis" te gebruiken, al valt het niet moeilijk ook daar bezwaren tegen in te brengen. Het zou immers kunnen lijken - om met dit bezwaar te beginnen - dat zij de geschiedenis van het intellect tot object heeft zoals de sociale geschiedenis die van de maatschappij onderzoekt en de cultuurgeschiedenis die van de beschaving. Nu is het duidelijk dat niet het intellect zelf maar de producten ervan het voorwerp van beschouwing zijn en de term dus, hoe men het ook wendt of keert, enigszins anders is samengesteld dan die van de meeste specialismen. Bovendien omvat het woord intellectueel meer dan het puur rationele dat wij op grond van ons Nederlands spraakgebruik wellicht zouden verwachten. Het zou zeer onverstandig zijn als de beoefenaar van de intellectuele geschiedenis materiaal uit de godsdienst - of de kunstgeschiedenis - om een paar voorbeelden te noemen - zou verwaarlozen omdat dit niet of niet op de eerste plaats appelleert aan wat wij met "verstand" aanduiden. Eigenlijk komt het er waarschijnlijk

op neer dat wij, enigszins tegen onze taalge-
woonten in, "intellect" moeten nemen in de
zin van wat wij "geest" plegen te noemen en
dus in feite, om de ijlheid van de Duitse
terminologie te vermijden, "intellectueel"
zetten waar wij "geestelijk" bedoelen. Dit
heeft zonder twijfel iets gekunstelds maar
men moet in dit soort zaken geen grote nauw-
keurigheid proberen te bereiken.

De intellectuele geschiedenis be-
studeert dus de producten van de menselijke
geest, lang niet alle echter. Maar ook hier
is het onmogelijk precies aan te geven welke
wel en welke niet door de intellectuele his-
toricus onderzocht dienen te worden. Zeker,
sommige rekent hij zo vanzelfsprekend tot
zijn materiaal dat hij daarover geen discus-
sie verwacht: de feiten en teksten uit de
geschiedenis van de wetenschappen, de wijs-
begeerte, de letterkunde, de grote godsdien-
sten behoren per definitie tot zijn dossier.
Maar past ook de geschiedenis van van de pri-
mitieve godsdiensten erin of die van de "mis-
lukte wetenschappen" zoals de magie, de as-
trologie, de demonologie enz., dat wil zeg-
gen, dat enorme gebied van leven in de men-
selijke geest dat niet gehoorzaamt aan de
normen die de westerse ratio stelt? Op zich-
zelf is er waarschijnlijk geen principiële
reden waarom men zulke onderwerpen ook niet
tot de intellectuele geschiedenis rekenen
zou; het blijft echter de vraag of het ver-
standig is. Het terrein is al groot genoeg;
als men het zo wijd uitzet dat ook de geschie-
denis van de 'pre-logische', de 'anti-intel-
lectuele', de 'irrationele' bewegingen erin
betrokken wordt, dan is het gevaar van grens-
vervaging wel bijzonder groot. Misschien is
het dan ook noodzakelijk om de intellectuele
geschiedenis te onderscheiden van wat men
de psychologische geschiedenis is gaan noe-
men, en aan dat vak die delen van de 'geestes-
geschiedenis' ter bestudering toe te wijzen
die niet behoren tot wat we wellicht zouden
kunnen aanduiden als de ontwikkeling van de
rationaliteit in ons wezen, dat wil zeggen
de redeneermethode die zich onderwerpt aan
bepaalde afspraken over hoe een argumenta-
tie er uit moet zien wil zij overtuigen en
die-wat haar pre-rationele premissen ook
zijn mogen-bereid is een zekere mate van toet-
sing aan de overeengekomen logische normen
toe toe te staan. Het is overigens zonder
meer duidelijk dat de historicus er nooit in
zal slagen deze vakgebieden nauwkeurig af
te bakenen, ja, als rechtgeaard vakman zal hij
er zelfs plezier in hebben om met velerlei
argumenten de betrekkelijkheid van dat soort
onderscheidingen in tijd en ruimte aan te
tonen: in feite doet deze vaagheid er echter
veel minder toe dan in de wetenschapstheorie
misschien lijkt. Waar het in feite immers om
gaat is dat de intellectuele historicus zijn
observatiepost daar plaatst waar hij een
goed uitzicht heeft op wat hij wil bestuderen.
Zijn bijdrage is alleen nuttig wanneer hij,

dank zij zijn speciale aanpak, enig onbekend
terrein in kaart kan brengen of erin slaagt
op enig goed bekend terrein een nieuw pad
te banen. Dat de intellectuele historicus om
dat te bereiken wat arbitrair optreedt bij
de begrenzing van zijn belangstelling is
tenslotte geen zaak van groot gewicht.

Alle geschiedschrijving is
ordening, het werd al gezegd. Een historisch
specialisme zoekt dus naar een speciaal
soort ordening van een speciaal soort
materiaal. De ambitie van de beoefenaar van
de intellectuele geschiedenis nu is om de
gegevens uit de verschillende deelgebieden
uit zijn onderwerp te ordenen door hen te
coördineren—dat is het eerste niveau van
zijn arbeid—en de resultaten van dit onder-
zoek op hun beurt te ordenen door hen in
verband te brengen met de sociale en poli-
tieke werkelijkheid waarin de intellectuele
werkzaamheid die hij bestudeert, plaats had-
dat is zijn tweede niveau. Stel dat iemand
de mechanisering van ons wereldbeeld, door
de wetenschapshistoricus Dijksterhuis
magistraal beschreven, tracht te onderzoe-
ken op andere gebieden dan de natuur-
wetenschap alleen, dan zal hij proberen de
gegevens van de godsdiensthistoricus, de
historicus van de wijsbegeerte, van de letter-
kunde en de kunsten tezamen te brengen om
zo inzicht te verkrijgen in de verandering
die de houding van de denkers en dichters
uit die tijd onderging. Hier zoekt de intel-
lectuele geschiedenis dus naar de totali-
teit van het veranderingsproces; en al weet
zo'n historicus dat zijn onderzoek afhanke-
lijk is van de specialisten op de vele deel-
gebieden waarop hij zich begeven moet, hij
voegt daar, als hij succes heeft, toch iets
van belang aan toe, namelijk samenhang, dat
is, een nieuw soort ordening. Zoiets heeft
men bijvoorbeeld Paul Hazard zien doen die,
zelf oorspronkelijk een man van vergelijkende
litteratuurgeschiedenis, in zijn 'La crise
de la conscience européenne' (3 dln, 1935)
streefde naar de coördinatie van veel meer
feiten dan die van de letterkunde alleen.
Zoiets ziet men ook Peter Gay, eenvoudig
historicus van opleiding, in zijn 'The
Enlightenment' (2 dln. 1966-9) doen. Wat de
beoefenaar van de intellectuele geschiede-
nis dus onderscheidt van de specialisten
in de geschiedenis van de wijsbegeerte, de
wetenschappen, de letterkunde etc. is dat
hij vooral let op de verbanden tussen de
activiteit van de menselijke geest op al
die terreinen. Hij hoeft zodoende helemaal
de pretentie niet te hebben dat hij zich
daarom boven deze specialisten plaatst.
Evenmin is zijn taak uitsluitend of in
hoofdzaak die van de synthese. Er is, niet
hoofden maar op de grenzen van de genoemde
vakterreinen genoeg werk te vinden dat
duidelijk analytisch van aard is.

Minstens even belangrijk is voor
de intellectuele geschiedenis het tweede
niveau dat hierboven genoemd is: de connectie

van het 'denken', dat is van de intellectuele vooronderstellingen en resultaten van wetenschap en kunst met de sociale en politieke werkelijkheid. Die connectie is er natuurlijk; over de aard ervan is echter veel discussie gevoerd - men denke aan de kwestie van de bovenbouw en de onderbouw uit de marxistische wijsbegeerte - die op zichzelf interessant kan zijn maar als zodanig voor de plaatsbepaling van de intellectuele geschiedenis niet wezenlijk is. Het is voor de intellectuele geschiedenis als vak immers irrelevant of men meent dat het karakter van een maatschappelijk stelsel het karakter van het denken in die maatschappij bepaalt dan wel ideeën ziet optreden die de maatschappij vorm en inhoud geven. Voor de beoefenaar van de intellectuele geschiedenis is uitsluitend het feit van belang dat er reden is een verband te veronderstellen. Hij zal dus naar de wederzijdse relaties zoeken en zich steeds een dubbele vraag moeten stellen. Indien hij de mechanisering van het wereldbeeld in het denken van de zeventiende eeuw heeft onderzocht dan kan hij de vraag niet vermijden of er een verband bestaat tussen dat intellectuele verschijnsel en de modernisering van de maatschappij en de staat in die periode. Werd de intellectuele verschuiving mogelijk gemaakt door maatschappelijke veranderingen? Meent men van wel, hoe ligt dat dan precies? Gaf, aan de andere kant, de nieuwe wetenschappelijke visie impulsen aan de staatkundige en maatschappelijke ontwikkeling, bijvoorbeeld door bij te dragen tot de secularisering van het absolutisme of de concretisering van de leer over het machtsverwicht? Ook hier werkt de intellectuele geschiedenis op de grenzen van vakgebieden, tracht zij verschijnselen van verschillende aard en uit verschillende oorsprong met elkaar in verband te brengen om te zien of ze in elkaar opgaan dan wel elkaar afstoten. Het is - om een totaal ander voorbeeld te kiezen - de taak van de intellectuele geschiedenis om niet alleen de plaats van de Freudiaanse psychologie in het denken van de twintigste eeuw te onderzoeken maar om ook na te gaan, enerzijds, waarom dat denken in deze periode en op die plaats, dat wil zeggen, in de bijzondere maatschappelijke situatie van de late negentiende eeuw opkwam, anderzijds, wat het effect ervan was op de maatschappelijke ontwikkeling zelf - want of een zo nieuwe en snel gepopulariseerde psychologie het beeld van de mens als object van staatskunde en sociale regulatie als partijlid, consument of procreator veranderde (en dus misschien ook de praktijk van politici, ondernemers en kerkelijke moralisten), het lijkt systematisch onderzoek bepaald wel waard.

Indien de intellectuele geschiedenis inderdaad, zoals Meinecke en Brinton beweerden, geen imperialistische neigingen vertoont, dan is de reden daar-

voor in het voorgaande misschien wel duidelijk geworden. Al kent de moderne beoefenaar van de intellectuele geschiedenis zich natuurlijk wel een vakgebied toe, hij plaatst zijn vlag niet in het midden van een territoire waarvan hij vervolgens de grenzen zo breed mogelijk trekt. Hij werkt liever juist op de grenzen van andere vakgebieden, hij verbindt specialisten, hij coördineert gegevens die hij in zeer verschillende hoeken van de werkelijkheid zoekt. Maar als dat zo is, heeft het dan nog wel zin om deze intellectuele geschiedenis te presenteren als een onafhankelijke discipline? Misschien mag de schrijver van dit artikel die tot nu toe het persoonlijk voorwoord voor de eerste persoon bewust niet heeft gebruikt, hier een persoonlijk antwoord op geven. Welnu, ik meen dat onze neiging, onze soms uiterst bizarre neiging om disciplines te isoleren slechts dan nuttig is wanneer zo'n discipline een praktisch doel dient, dat wil, in het concrete geval van de geschiedwetenschap, zeggen: wanneer zij aan de beoefenaars ervan de mogelijkheid verschaft om zich, voorzien van de nodige middelen en de nodige tijd, te wijden aan een bepaald soort onderzoek dat een meer genuanceerde en geavanceerde interpretatie van het geheel der geschiedenis bevordert. Het complex van disciplines en deel-disciplines moet men zien als een poging om de rollen en de taken zo goed mogelijk te verdelen. De geschiedenis is een zo enorme wetenschap en zij heeft ook een zo enorm terrein van onderzoek dat wij eenvoudig gedwongen zijn jachtgebieden af te zetten. Het kan dus nuttig zijn de intellectuele geschiedenis tot een aparte discipline uit te roepen wanneer men daardoor mensen de gelegenheid geeft zich met problemen waarvan ik er een paar schetste - het was een volstrekt willekeurige reeks - bezig te houden. Niet ieder van ons heeft daar de tijd en de belangstelling voor. De beoefenaar van de intellectuele geschiedenis moet over veel eruditie beschikken en over een grote soepelheid van geest. Dergelijke zaken verwerft men niet gemakkelijk.

